

Др Игор Вукадиновић\*

Виши научни сарадник,

Балканолошки институт САНУ

## НЕУЈЕДНАЧЕНИ ДЕМОГРАФСКИ ПРОЦЕСИ У СРБИЈИ И ЈУГОСЛАВИЈИ ПОД КОМУНИСТИЧКОМ ВЛАШЋУ, 1945–1990.

**Апстракт:** Циљ рада је да анализира неједнакости у демографским кретањима становништва Југославије и Србије за време комунизма, с посебним освртом на разлике у демографском развоју српске и албанске популације. Иако је режим декларативно једнако третирао све верске и националне заједнице у земљи, демографски трендови у Југославији и Србији од 1945. до 1990. године нису били у складу са овим званичним дискурсом. Истраживање комбинује анализу статистичких података са анализом историјских извора који указују на узроке и факторе популационог дисбаланса.

**Кључне речи:** демографија, фертилитет, Југославија, Србија, комунизам, Срби, Албанци.

\*

### Увод – проблем демографског развоја Србије

Анализом развоја становништва Србије и Југославије током комунистичке власти бавили су се истраживачи у Центру за демографска истраживања Института друштвених наука у Београду.<sup>1</sup> Истовремено, питање демографије углавном је било ван фокуса историјске науке. Једини део земље чији демографски токови су детаљније проучавани у историографији је Косово и Метохија. У литератури су наглашавани феномени високог природног прираштаја код Албанаца и миграција Срба с Косова и Метохије.<sup>2</sup>

\* vukadinovicigor3@gmail.com

<sup>1</sup> Dušan Breznik, Angelina Mojić, Miroslav Rašević, Miroljub Rančić, *Fertilitet stanovništva u Jugoslaviji*, Beograd 1972; Miroslav Rašević, *Determinante fertiliteta stanovništva u Jugoslaviji*, Beograd 1971; Rančić, Miroljub. *Fertilitet autohtonog i migrant-skog stanovništva u Jugoslaviji*, Beograd 1973; *Развитак становништва СР Србије и промене до 2000. године*, Београд 1979.

<sup>2</sup> Petrović, Ruža i Blagojević, Marina. *Seobe Srba i Crnogoraca sa Kosova i Metohije. Rezultati ankete sprovedene 1985–1986. godine*. Beograd 1989; Igor Vukadinović, “Migration

Уз изузетак миграција, демографска кретања у остатку земље и њихове последице привлачили су мање пажње научне јавности, чиме је створена празнина у разумевању историје Србије и Југославије током друге половине XX века.

У тренутку комунистичког преузимања власти, различити делови државе били су на различитом нивоу образовног и економског развоја, а становништво је неговало разноврсне културне и верске традиције. Поменути фактори су доводили и до неуједначених демографских процеса. С друге стране, комунистичка власт је инсистирала на примени „универзалних“ решења за цело друштво, која су подразумевала нивелисање културних и економских разлика.

Одмах по свом успостављању, комунистички режим је најавио преображај друштвеног живота. Програм КПЈ из 1948. године је као главне циљеве навео успостављање социјалистичке привреде и укидање капитализма, васпитање народних маса „у духу марксизма и лењинизма“, искорењивање неписмености и културно уздизање села и сиромашних крајева.<sup>3</sup>

На мети нове власти биле су патријархалне породице, као и положај жена у традиционалном типу друштва. У програму Савеза комуниста Југославије (СКЈ) из 1958. године наведено је: „Укидањем патријархалног брачног и породичног законодавства, стварањем услова за економског осамостаљивање жене, стварањем друштвено-техничке базе домаћинства и ослобађањем породица притиском заосталости, у социјалистичком друштву ствара се подлога новим брачним и породичним односима“.<sup>4</sup>

Смањивање разлика између развијенијих и неразвијених федералних јединица је представљало један од главних циљева СКЈ. Ова политика је 1953. уграђена у устав, а 1961. формиран је посебан фонд са задатком да новац из развијенијих република преусмерава за Црну Гору, Македонију, Босну и Херцеговину и Косово и Метохију.<sup>5</sup>

Поменуте мере требало је да обезбеде економски просперитет, искорене „културну заосталост“ и успоставе „модерне“ породичне односе у целој земљи. Демографски развој у Југославији показао је колико су ови циљеви остали неостварени.

---

of Serbs from Kosovo and Metohija during the Yugoslav Communist Regime, 1958–1981: Scale and Causes”, *Istorija 20. veka*, 44, 1, Beograd, 2026, 207–230; Marie-Janine Calic, *A History of Yugoslavia*, West Lafayette, IN, US 2019, 231.

<sup>3</sup> *Program i statut, Komunističke partije Jugoslavije*, Beograd 1951, 54–57.

<sup>4</sup> *Program Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd: 1958, 203–204.

<sup>5</sup> Branislav Čolanović, Negoslav Ostojić, Todor Mirković, *Politika razvoja nerazvijenih područja*, Beograd 2009, 37.

### Основне карактеристике демографског развоја федералних јединица у Југославији

Пописи становништва одсликавају демографске диспаритете између федералних јединица у Југославији под комунистичком влашћу. У аутономној покрајини Војводини раст становништва од 1948. до 1991. износио је 21%, у Хрватској 26%, Словенији 36%, а у Централној Србији 40%. Другачија ситуација била је у Црној Гори, где је раст износио 63%, у БиХ 70% и у Македонији 76%. Покрајина Косово са 169% већим бројем становника 1991. у односу на 1948. представљала је засебну категорију у овом параметру.<sup>6</sup>

Табела 1 Пораст броја становника између 1948. и 1991.

|                     | Индекс (број становника 1948) | Раст 1948-1991. |
|---------------------|-------------------------------|-----------------|
| Хрватска            | 100                           | 126             |
| Србија изван Косова | 100                           | 134             |
| Словенија           | 100                           | 136             |
| Црна Гора           | 100                           | 163             |
| Босна и Херцеговина | 100                           | 170             |
| Македонија          | 100                           | 176             |
| Косово              | 100                           | 269             |

На број становника федералних јединица су у великој мери утицале миграције.<sup>7</sup> Уколико би се посматрао искључиво природни прираштај становништва у периоду 1950–1991, односно разлика између броја рођених и умрлих, разлика у порасту становништва у корист „неразвијених република и покрајина“ била би још већа.

Србија изван Косова је била територија с најмањим природним увећањем становништва у Југославији, пошто се популација ове територије од 1950. од 1989. на овај начин повећала за 30%. Хрватска је на основу природног прираштаја имала веће повећање популације од Словеније, која у овој категорији на претпоследњем месту. Неразвијене федералне јединице су природним прираштајем оствариле још већи раст популације од оног који је забележен на пописима.

<sup>6</sup> *Jugoslavija 1918–1988. Statistički godišnjak*, Beograd 1989; *Popis stanovništva 1953. Knjiga VIII, Narodnost i maternji jezik*, ur. Ante Novak, Beograd 1959;

<sup>7</sup> Miroљub Rančić, *Fertilitet autohtonog i migrantskog stanovništva u Jugoslaviji*, Beograd 1973, 23, 183.

Табела 2 Пораст броја становника на основу природног прираштаја, 1950–1991

|                     | Пораст популације на основу природног прираштаја, 1950–1991. |
|---------------------|--------------------------------------------------------------|
| Србија изван Косова | 30,3%                                                        |
| Словенија           | 32,9%                                                        |
| Хрватска            | 34,9%                                                        |
| Босна и Херцеговина | 72,5%                                                        |
| Црна Гора           | 83,7%                                                        |
| Македонија          | 90,8%                                                        |
| Косово              | 181,6%                                                       |

Уочљива је разлика у порасту популације између покрајине Косова, која је готово утростручила своју популацију природним прираштајем, и остатка Србије, где је укупан раст износио тек 30%. Диспаритети у демографском развоју били су приступни и унутар федералних јединица.

Популација Босне и Херцеговине је од 1948 до 1991 порасла за 70% (са 2,56 на 4,36 милиона становника). Међутим, региони Источне Херцеговине и Босанске Крајине су 1991. имали мање становника него 1948, углавном као резултат миграција и економске запостављености ових крајева.<sup>8</sup> Свих четрнаест срезова који су 1991. имали мање становника него 1948. били су срезови са српском већином – Дрвар, Гламоч, Грахово, Босански Петровац, Мркоњић Град, Србац, Прњавор, Билећа, Невесиње, Столац, Гацко, Калиновик, Рогатица и Вишеград.<sup>9</sup>

Поред Источне Херцеговине и Босанске Крајине, највећи демографски губитник комунистичке владавине били су српски крајеви у Хрватској, који су, као и две поменуте регије у БиХ, били заобилажени и од стране савезног и од републичког нивоа власти.<sup>10</sup> Услед економског запостављања и иселјавања, сви већински српски срезови у Хрватској према попису из 1948. – Книн, Бенковац, Доњи Лапац, Кореница, Грачац, Војнић,

<sup>8</sup> Демографско пражњење делова БиХ је интензивирано шездесетих. Иако је популација БиХ од 1961. до 1971. повећана за 14%, у 19 општина републике (18 са српском већином), дошло је до депопулације. *Društveno-ekonomski razvoj opština SFR Jugoslavije 1*, ur. Ljiljana Dedić, Beograd 1982, 37.

<sup>9</sup> *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15 marta 1948 godine. Knj. 9, Stanovništvo po narodnosti*, Beograd, 1955; *Попис становништва, домаћинства станова и пољопривредних газдинстава*, Сарајево 1991.

<sup>10</sup> Momčilo Diklić, *Srbi u Hrvatskoj 1945–1991. Period potiranja nacionalnog identiteta*, Beograd 2007; Momčilo Diklić, *Srpsko pitanje u Hrvatskoj 1945–1990*, Beograd 2006.

Вргинмост, Глина, Двор, Костајница, Дарувар и Пакрац – су 1991. имали мање становника него након рата.<sup>11</sup>

### Разлике у укупној стопи фертилитета

Разлике у стопи плодности становништва између појединих делова Југославије су се споро смањивале.<sup>12</sup> Србија изван Косова је била једина територија чија просечна укупна стопа фертилитета у периоду од 1950. до 1989, није била довољна за просту репродукцију становништва, односно била је испод границе од 2.1 детета по жени.<sup>13</sup>

Нешто изнад ове границе биле су Хрватска и Словенија, док су Македонија, Црна Гора и Босна и Херцеговина с просечном стопом рађања од око 3 детета по мајци представљале примере република с високом плодношћу становништва. Косово је, с просечном укупном стопом фертилитета од 5.55 у периоду од 1950. до 1989, представљало рекордера на европском континенту.

Табела 3 Просечна укупна стопа фертилитета у периоду 1950–1989.<sup>14</sup>

|                     |      |
|---------------------|------|
| Србија изван Косова | 2,04 |
| Хрватска            | 2,11 |
| Словенија           | 2,21 |
| Црна Гора           | 2,99 |
| Босна и Херцеговина | 3,11 |
| Македонија          | 3,2  |
| Косово              | 5,55 |

На демографски проблем Србије под комунизмом указује податак да је од 40 посматраних година (1950–1989), укупна стопа фертилитета у

<sup>11</sup> *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15 marta 1948 godine. Knj. 9, Stanovništvo po narodnosti;*

<sup>12</sup> Breznik, Mojić, Rašević, Rančić, *Fertilitet stanovništva u Jugoslaviji*, Beograd 1972.

<sup>13</sup> Goran Penev, „Zamena generacija u Srbiji u periodu 1950–2000“, *Stanovništvo*, god. 39, br. 1-4, (2001) 56–57.

<sup>14</sup> Подаци за фертилитет у Централној Србији, Војводини и Косову и Метохији преузети су из рада Goran Penev, „Zamena generacija u Srbiji u periodu 1950–2000“, *Stanovništvo*, god. 39, br. 1-4, (2001) 56–57. Подаци о фертилитету за осталих пет република преузети су из публикације Уједињених нација, засноване на статистичким годишњацима и матичним књигама. United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, World Population Prospects / Fertility Data, доступно на <https://population.un.org/dataportal/data/indicators/19/locations/70/start/1950/end/2030/empirical/empiricaltimeplot?df=87b773bb-af79-483c-b864-4e0d12a68d02>.

Србији изван Косова чак 32 године била испод нивоа просте репродукције становништва. У Хрватској је стопа фертилитета испод нивоа просте репродукције забележена током 22, Словенији током 9, у БиХ током 12, а у Црној Гори током 4 године. Македонија и Косово нису забележили ни једну такву годину.

Укупна стопа фертилитета на подручју Србије изван Косова забележила је рани пад и током највећег дела комунистичке владавине била је нижа него у остатку земље. Када се просечна укупна стопа фертилитета током социјализма упореди с просеком у првом петогодишњем периоду 1950–1954, уочава се да су све федералне јединице у Југославији забележиле пад, али уз приметне међусобне разлике.

*Табела 4 Разлика између просечног фертилитета 1950–1989. и фертилитета из 1950. као почетне године мерења<sup>15</sup>*

|                        | Просечна укупна<br>стопа плодности<br>1950–1954. | Просечна<br>укупна стопа<br>плодности<br>1950–1989. | Процентуални<br>пад плодности |
|------------------------|--------------------------------------------------|-----------------------------------------------------|-------------------------------|
| Србија изван<br>Косова | 2,81                                             | 2.04                                                | 27.33%                        |
| Хрватска               | 2,72                                             | 2.12                                                | 22.06%                        |
| Словенија              | 2,79                                             | 2.21                                                | 20.79%                        |
| Црна Гора              | 4.52                                             | 2.99                                                | 33.85%                        |
| Босна и<br>Херцеговина | 4,94                                             | 3.11                                                | 37.04%                        |
| Македонија             | 4,8                                              | 3,2                                                 | 33.3%                         |
| Косово                 | 7,05                                             | 5.55                                                | 21.28%                        |

У Хрватској, Косову и Словенији фертилитет се најспорије смањивао у односу на почетни петогодишњи период. С друге стране, Црна Гора, Македонија и Босна и Херцеговина су забележиле највећи пад фертилитета у односу на први период мерења. Ови резултати показују специфичну улогу економског чиниоца у стопи фертилитета у социјалистичкој Југославији. Две најбогатије и најсиромашнија федерална јединица су имале најспорији пад стопе фертилитета током четири деценије.

<sup>15</sup> United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, World Population Prospects / Fertility Data, доступно на <https://population.un.org/dataportal/data/indicators/19/locations/70/start/1950/end/2030/empirical/empiricaltimeplot?df=87b773bb-af79-483c-b864-4e0d12a68d02>.

Уколико би се посматрала стопа фертилитета југословенских република и покрајина према петогодишњим периодима, уочила би се стабилност Словеније и Хрватске у овом сегменту све до последње деценије комунистичке епохе.

Табела 5 Просечна укупна стопа фертилитета по петогодишњим периодима.<sup>16</sup>

|               | Централна<br>Србија | Војводина | Хрватска | Словенија | Црна<br>Гора | БиХ  | Македонија | Косово |
|---------------|---------------------|-----------|----------|-----------|--------------|------|------------|--------|
| 1950-<br>1954 | 2,87                | 2,64      | 2,72     | 2,79      | 4,52         | 4,94 | 4,8        | 7,05   |
| 1955-<br>1959 | 2,16                | 2,17      | 2,4      | 2,39      | 3,89         | 4,22 | 4          | 6,4    |
| 1960-<br>1964 | 2,02                | 2,1       | 2,19     | 2,27      | 3,42         | 3,79 | 3,62       | 6,19   |
| 1965-<br>1969 | 1,97                | 1,96      | 2,1      | 2,35      | 2,96         | 3,23 | 3,32       | 5,76   |
| 1970-<br>1974 | 1,88                | 1,72      | 1,97     | 2,15      | 2,58         | 2,64 | 2,84       | 5,5    |
| 1975-<br>1979 | 1,89                | 1,85      | 1,95     | 2,19      | 2,3          | 2,19 | 2,52       | 4,9    |
| 1980-<br>1984 | 1,85                | 1,85      | 1,9      | 1,91      | 2,18         | 2,02 | 2,29       | 4,6    |
| 1985-<br>1989 | 1,82                | 1,76      | 1,74     | 1,64      | 2,05         | 1,88 | 2,28       | 4,04   |

Подаци показују да је Србија изван Косова и Метохије током педесетих доживела нагли пад у фертилиту, какав није био присутан у остатку земље. Демограф Владимир Никитовић је приметио да је период послератног „бејби бума“ у Србији (изван Косова и Метохије) трајао кратко и да је земља забележила оштар пад стопе плодности, који се догодио између десет и петнаест година пре већине осталих европских земаља.<sup>17</sup> Од 1950. до 1957. године, укупна стопа фертилитета у Србији изван Косова је пала с 3.11 на 2.03. Тиме је овај простор, уколико се посматра као једна целина, постао први у Југославији у којем је укупна стопа плодности пала испод нивоа просте репродукције становништва.

Од половине педесетих до половине осамдесетих, Србија изван Косова је имала најмању укупну стопу плодности у Југославији. У Европи су јој, у овом параметру, шездесетих парирале Летонија, Естонија и Мађарска.

<sup>16</sup> За Ужу Србију, Војводину и Косово и Метохију: Goran Penev, „Zamena generacija u Srbiji u periodu 1950–2000“, *Stanovništvo*, god. 39, br. 1-4, (2001) 56–57; За осталих пет република: United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, World Population Prospects / Fertility Data, <https://population.un.org/dataportal/data/indicators/19/locations/70/start/1950/end/2030/empirical/empiricaltimeplot?df=87b773bb-af79-483c-b864-4e0d12a68d02>.

<sup>17</sup> Vladimir Nikitović, “Functional Data Analysis in Forecasting Serbian Fertility”, *Stanovništvo*, 49, 2, Beograd, 2011, 80.

До промена је дошло седамдесетих, када је пад укупне стопе фертилитета испод прага просте репродукције почео да бележи читав низ европских земаља – Западна Немачка, Француска, Уједињено Краљевство, Аустрија, Швајцарска, Шведска и друге земље.<sup>18</sup>

Аутономна покрајина Косово и Метохија је током целог Хладног рата имала највишу стопу фертилитета у Европи, с преко петоро деце по жени. Једине државе у Европи које су јој биле близу по високој стопи фертилитета су Турска и Албанија.

### Економски аспект демографских кретања у Југославији

Утицај економије на демографију је често парадоксалан, јер исти фактор може деловати у супротним правцима. У сиромашнијим срединама се бележе више стопе фертилитета и природног прираштаја, а рађање већег броја деце се посматра као повећање радне снаге и већи ослонац родитељима у старости.<sup>19</sup> Међутим висока незапосленост и нижи стандард подстичу миграције ка богатијим срединама, што умањује укупан број становника, а понекад може довести до пражњења читавих подручја, што је био случај у деловима Југославије током социјалистичког периода.

У економски развијенијим друштвима ситуација је обрнута. Већи приходи и развијени социјални системи током XX века праћени су мањим бројем деце у породицама. Ипак, ове средине то компензују имиграцијом, па укупан број становника може остати стабилан или расти.

Иако се делимично уклапао у овај образац, демографски развој у комунистичкој Југославији је доносио и изузетке. Прво одступање присутно је у чињеници да је укупна стопа фертилитета у Србији била нижа него у Хрватској и Словенији, иако је и животни стандард у Србији био нижи у односу на ове две републике.

Друга специфичност Југославије открива се из поређења Босне и Херцеговине, Македоније и Црне Горе. Ове три републике су након рата имале сличне демографске и економске параметре, а заједничко им је било и то што их је југословенски партијски врх прогласио за „неразвијене републике“, предузимајући мере стимулисања њиховог напретка. Три републике су, заједно с Косовом и Метохијом, постале примаоци новчаних средстава из Фонда за кредитирање недовољно развијених република и покрајина.<sup>20</sup>

Међутим, расподела помоћи је била несразмерна, а Босна и Херцеговина је добијала најмање новца. Током 1965, сразмерно броју становника, Босна

<sup>18</sup> Ansley Coale and Susan Watkins, *The Decline of Fertility in Europe*, Princeton 1986.

<sup>19</sup> Rašević, *Determinante fertiliteta stanovništva u Jugoslaviji*.

<sup>20</sup> Игор Вукадиновић, *Аутономија Косова и Метохије у Србији (1945–1969)*, Београд 2021, 624–641.

и Херцеговина је из Фонда добила 1,96 пута мање новца од Црне Горе, 2,1 пута мање од Македоније и 2,6 пута мање од Косова и Метохије.<sup>21</sup>

Захваљујући већем приливу савезних дотација, животни стандард у Македонији и Црној Гори је током шездесетих и седамдесетих постао нешто виши него у Босни и Херцеговини. У истом периоду, укупна стопа фертилитета у Босни и Херцеговини је постала нижа него у Црној Гори и Македонији.

Три највећа корисника средстава Фонда Федерације, Македонија, Косово и Црна Гора, уједно су имале највећи економски раст у Југославији од 1961. до 1988. У овом периоду, привреде Македоније и Косова и Метохије расле су око 30% брже од укупног раста југословенске привреде, док је трећи највећи раст бележила Црна Гора.

Табела 6 Индекс раста БДП-а и регионалне неједнакости. Извор: Драгутин Групковић, ур. Статистички годишњак Југославије 1990, Београд 1990, рачуница аутора<sup>22</sup>

|                     | Индекс раста БДП-а 1961–1988 (Југославија = 100) |
|---------------------|--------------------------------------------------|
| Македонија          | 131.84                                           |
| Косово              | 128.82                                           |
| Црна Гора           | 107.26                                           |
| Словенија           | 105.41                                           |
| Војводина           | 103.70                                           |
| Југославија         | 100.00                                           |
| Централна Србија    | 99.24                                            |
| Босна и Херцеговина | 95.51                                            |
| Хрватска            | 90.86                                            |

Поређење раста друштвеног производа федералних јединица у Југославији с њиховом стопом фертилитета показује утицај економског раста у социјализму на спорије опадање стопе фертилитета. Оно уједно може да објасни разлог спорог опадања високе стопе рађања на Косову и Метохији.

Економски раст социјалистичких република и покрајина заснован на дотацијама и трансферима новца није аутоматски мењао социјалну структуру становништва и доносио „друштвену модернизацију“ и донекле је ублажавао класичне механизме социјалне транзиције. Додатни прилив новца за Македонију, Црну Гору и Косово је редуковао миграције из ових федералних јединица у друге делове земље, смањио незапосленост и ублажио

<sup>21</sup> *Službeni list SFRJ*, 1965, no. 8.

<sup>22</sup> Grupković (ed), *Statistički godišnjak Jugoslavije 1990*, 411.

трошкове домаћинства за подизање деце. Тиме су били амортизовани притисци за промену репродуктивног понашања становништва, који су иначе присутни у друштвима која се налазе у фази индустријализације и економске транзиције.<sup>23</sup>

Иако је имала сличне друштвено-економске карактеристике, БиХ је, услед ниског прилива средстава из Фонда федерације и ниже стопе привредног раста, доживела ранији пад у стопи рађања и стопи плодности од Црне Горе, Македоније и Косова.

### Културно-религијски аспект демографских разлика

Током XX века, заједнице које су биле укоренење у религиозном начину живота су генерално имале већу стопу рађања. Стога је сузбијања утицаја религије представљало фактор у смањивању стопе рађања.

Одузимање имовине, укидање веронауке у школама, забрана ношења традиционалне одеће, физички напади, притварања и судски прогони епископа и свештеника били су неки од метода које је комунистички режим у Југославији примењивао у циљу слабљења верских заједница.<sup>24</sup> У Статуту СКЈ из 1958. наведено је да је чланство у Партији „неспојиво“ с исповедањем религије.<sup>25</sup>

Режим је, међутим, спроводио другачије политике према различитим верским заједницама, што је уз социо-културне факторе и наслеђе прошлости, утицало на то да утицај религије буду различит међу и различитим етничким и верским групама. Од свих народа у Југославији комунистичке идеје и атеизам највише су се укорениле код Срба и Црногораца. На попису 1953. 13,3% становника Централне Србије изјаснили су се као атеисти, односно да су „без вере“ (међу Србима из уже Србије 12,8%), као и 13,4% становника Аутономне покрајине Војводине. У Хрватској је без вере било 12,5% (10,3% Хрвата и 23,9% Срба).

Разлике су биле изразите и у БиХ, где је атеизам био присутан код 17,8% Срба, 6,9% Хрвата и 3,3% неопредељених Југословена, односно Муслимана. На Косову и Метохији удео атеиста износио је 7,8%. Међу Албанцима је без вере било 2,3%, Србима 17,3% и Црногорцима 63,3%. У Црној Гори је удео атеиста међу Црногорцима био 33,3%.<sup>26</sup>

Уз изузетак Црне Горе, републике и народи с мањим процентом атеиста имали су већи фертилитет од народа с већим процентом атеиста. Ипак,

<sup>23</sup> И. Вукадиновић, *Аутономија Косова и Метохије*, 634.

<sup>24</sup> Радмила Радић, *Држава и верске заједнице: 1945-1970*. Београд 2002.

<sup>25</sup> *Statut Saveza komunista Jugoslavije* (Београд: Kultura, 1958), 8.

<sup>26</sup> *Popis stanovništva 1953. Knjiga 1: Vitalna i etnička obeležja*, прир. Milenko Ban, Београд: Savezni zavod za statistiku, 1959, 280–286.

питање о религиозности на попису 1953. није било дефинисано тако да би се утврдио утицај религије на стопу рађања. За то су неопходни подаци о проценту практикујућих верника у друштву, који су живели у складу с традиционалним верским начелима.

Иако се религиозност код Албанаца означавала као секундарни фактор у односу на снагу националног идентитета, извори указују на улогу ислама у друштвеном животу косовских Албанаца за време комунизма. Службе безбедности у области су педесетих година извештавале да се настава у школама обустављала за време исламских празника. На то је утицала и чињеница да је значајан број албанских учитеља потицао из породица бегова и улема. У неким селима је практикована и полигамија.<sup>27</sup>

Дописник „Политике Експрес“ из Приштине Миле Кордић имао је информације да је високи наталитет албанског становништва био део стратегије исламске верске заједнице: „Највећу улогу у остваривању овог задатка имају хоџе. У џамију не може онај који не рађа довољно деце“.<sup>28</sup>

Према Рајку Видачићу, исламско свештенство је подучавало вернике да је свако уздржавање од рађања или прекидање зачећа смртни грех и да „сваки муслиман мора рађати што више деце“.<sup>29</sup> С друге стране, не постоје извештаји да се сличан приступ примењивао у верским објектима Српске православне цркве.<sup>30</sup>

Културни фактор и патријархални карактер друштва имали су улогу у демографским кретањима. Већина Албанаца је дуго живела на селу и бавила се пољопривредом и сточарством. Неписменост жена на Косову је била највећа у Југославији, а албанске жене су чиниле најмањи проценат жена запослених у привреди.<sup>31</sup>

Албански функционери су одбацивали предлоге да се предузму мере по питању културних узрока високог наталитета на Косову. На седници Комисије ЦКСКЈ за међунационалне односе 1968. године функционер Коча Јончић је поручио да се „код неких кадрова избегава да се висок наталитет узима као фактор у економском напредовању друштва“. Јончић је препоручио да се отвори питање здравствене едукације и употребе контрацептивних средстава на Косову, чему су албански функционери пружали отпор.<sup>32</sup>

<sup>27</sup> АС, БИА, III-136, а.ј. 14.

<sup>28</sup> Миле Кордић, *Ој Косово*, Београд, 1988, 57.

<sup>29</sup> Рајко Видачић, *О коренима сепаратизма и тероризма на Косову*, Београд, 2000, 175.

<sup>30</sup> Радић, *Држава и верске заједнице: 1945-1970*, 9–53.

<sup>31</sup> Hivzi Islami, 'Nepismenost u današnjem kosovskom selu', *Sociologija sela*, 20 (77/78), 220.

<sup>32</sup> АЈ, 507, ЦКСКЈ, XXIIIА–К.4/7, Стенографске белешке са састанка Групе за израду нацрта резолуције о проблемима међунационалних економских односа,

Другачија политика вођена је у Централној Србији и Војводини. По мишљењу демографа, на подручју Србије изван Косова и Метохије током социјалистичког периода успостављена је својеврсна „абортусна култура“. Многе жене су, уместо безбедних контрацептивних метода, прибегавале хируршким захватима у циљу контроле фертилитета.<sup>33</sup>

На подручју Централне Србије и Војводине обављано је највише абортуса Југославији. Од краја шездесетих до краја осамдесетих година, број извршених абортуса у Србији је био већи од броја порођаја, при чему се у последњој фази однос приближио размери 2:1 у корист абортуса. Знатно нижа стопа абортуса забележена је у Хрватској и осталим федералним јединицама.<sup>34</sup> Једине земље у Европи које су у то време имале већу стопу абортуса од Србије биле су Совјетски савез и Румунија.<sup>35</sup>

### Политичко-национални аспект демографских промена

Једна од најважнијих промена из времена комунистичке власти у Југославији била је национална хомогенизација унутар граница федералних јединица. Овај процес се није уклапао у опште наративе о циљевима и идејама комунистичког режима због чега је углавном игнорисан у истраживањима социјалистичке епохе.

Темеље хомогенизације федералних јединица комунисти су поставили приликом послератне колонизације подручја које су напустили Немци и Италијани. Њен највећи ефекат било је исељавање Срба из Хрватске и Босне и Херцеговине у новоформирану аутономну покрајину Војводину.<sup>36</sup> Власти су настојале да националну припадност колониста у што већој мери ускладе с републичком припадношћу колонизоване територије, па се водило рачуна да се у насеља у Хрватској из којих су протерани Италијани и Немци (Истра, Задар, Барања, Славонија) готово искључиво насељавају етнички Хрвати.<sup>37</sup>

Нове власти су поништиле тековине међуратног насељавања Косова и Македоније српским становништвом. Посредством забрана, притисака одржаног 23. јануара 1968, 22.

<sup>33</sup> Mirjana Rašević, Katarina Sedlecki, „Pitanje postojanja abortusne kutlture u Srbiji“, *Stanovništvo*, br. 1 (2011), 10.

<sup>34</sup> Marija Ćaćić i Dora Levačić, *Smrt od hiljadu rezova – Uticaj mera štednjena živote žena u Hrvatskoj*, Beograd 2018, 31.

<sup>35</sup> Rašević i Sedlecki, „Pitanje postojanja abortusne kutlture u Srbiji“, *Stanovništvo*, br. 1 (2011), 2.

<sup>36</sup> Богдан, Лекић, *Аграрна реформа и колонизација у Југославији 1918–1941*, Београд 2002.

<sup>37</sup> Mario Bara, „Sudjelovanje Hrvata u saveznoj kolonizaciji Vojvodine 1945–1948“, *Godišnjak za znanstvena istraživanja*, 2, Subotica, 2010, 182; Diklić, *Srbi u Hrvatskoj 1945–1991*, 29–35.

и других мера, око 40.000 међуратних насељеника с Косова је трајно напустило ову област.<sup>38</sup>

Насупрот миграцијама унутар срезова и федералних јединица, које су углавном биле економски мотивисане, миграције између федералних јединица у Југославији имале су јасан етнички карактер. Срби из БиХ, Хрватске и Косова су се масовно селили у два дела Србије у којима су Срби чинили већину – Централну Србију и Војводину.<sup>39</sup>

Као резултат исељавања Срба, у БиХ је током шездесетих дошло до промене на месту најбројнијег народа у републици, што је представљао јединствени случај у Европи. Промене у наталитету, приказане у табели 7, показују размере демографског преокрета у БиХ. Удео Срба у живорођеним бебама се готово преполовио, удео Муслимана значајно порастао, док је удео Хрвата благо опао.

Табела 7. Живорођени у Босни и Херцеговини према националности мајке (у процентима)<sup>40</sup>

|           | 1953. | 1970. | 1990. |
|-----------|-------|-------|-------|
| Срби      | 41,5  | 30    | 23,5  |
| Муслимани | 36,8  | 33,1  | 48,6  |
| Хрвати    | 20,5  | 20,2  | 17    |

До значајног смањења броја и процента рођених Срба дошло је и у Хрватској. Ситуација за Србе у Хрватској је била посебно тешка због непостојања градског центра са српском већином. Услед неразвијености економије у Северној Далмацији, Лици, Кордуну и Банији, Срби су били под егзистенцијалним притиском да мигрирају у оближње хрватске градове, где су били изложени асимилацији.<sup>41</sup>

<sup>38</sup> И. Вукадиновић, *Аутономија Косова и Метохије*, 215–250.

<sup>39</sup> Срби су чинили натполовичну већину исељеника из Хрватске до 1981, док је исељених Хрвата било дупло мање. Однос исељених Срба и Муслимана из Босне и Херцеговине 1981. износио је 9:1 у корист Срба. Ruža Petrović, *Migracije u Jugoslaviji i etnički aspekt*, Beograd 1987, 74–92; Breznik, Mojić, Rašević, Rančić, *Fertilitet stanovništva u Jugoslaviji*, 210.

<sup>40</sup> Извор за 1953. и 1970: Anđelko Akrap, „Демографски контекст распада СФР Југославије“, *PILAR - časopis za društvene i humanističke studije*, god. 3, br. 5, Zagreb, 2008, 28. Извор за 1990: *Демографска статистика 1990. (Podaci se odnose Na SFR Jugoslaviju)*, ur. Dragutin Grupković, Beograd 1992, 143;

<sup>41</sup> Diklić, *Srbi u Hrvatskoj 1945–1991*; Diklić, *Srpsko pitanje u Hrvatskoj 1945–1990*.

Табела 8. Живорођени у Хрватској према националности мајке (у процентима)<sup>42</sup>

|        | 1953. | 1970. | 1990. |
|--------|-------|-------|-------|
| Хрвати | 79,5% | 83,1% | 77,84 |
| Срби   | 16,5% | 13,5% | 9,04  |

Ипак, све миграција Срба из БиХ, Хрватске и Косова, које су значајно смањиле њихов удео у овим федералним јединицама, нису биле довољне да би Србија изван Косова могла да парира бројчаној експанзији албанског становништва у овој покрајини. На то указују подаци из табеле 9.

Табела 9. Живорођени у Србији (с Косовом и Метохијом) према националности мајке<sup>43</sup>

|                      | 1952.   |       | 1990.  |       |
|----------------------|---------|-------|--------|-------|
| Срби                 | 145.289 | 73,5% | 72.691 | 49,9% |
| Албанци              | 26.436  | 13,2% | 50.269 | 34,5% |
| Остали и неизјашњени | 27,255  | 13,7% | 22.682 | 15,6% |

У Србији је 1990. рођено дупло мање Срба него 1952. и истовремено скоро дупло више Албанаца него 1952. године. Разлика у броју рођених Срба и Албанаца је за време комунистичке власти нестајала великом брзином. Срби су 1990. године први пут чинили мање од 50% живорођених беба на тлу Србије. Бранислав Крстић је 1994. године израчунао да ће, уколико се демографске тенденције из претходних деценија наставе, Албанци до 2020. године постати најбројнији народ у Србији.<sup>44</sup> Ова прогноза је остала неостварена услед драматичних промена у Југославији почетком деведесетих.

### Закључак

Под званично истим политичко-друштвеним системом, између народа у Југославији одвијали су се различити демографски процеси. Највеће разлике забележене су између Албанаца и Срба, односно између Косова и остатка Србије.

<sup>42</sup> Извор за 1953. и 1970: Akrap, „Demografski kontekst raspada SFR Jugoslavije“, 28. За 1990: *Demografska statistika 1990*, 144.

<sup>43</sup> *Statistički godišnjak N.R: Srbije za 1953 god.* Beograd 1954, 30; *Demografska statistika 1990*, 145.

<sup>44</sup> Branislav Krstić, *Kosovo između istorijskog i etničkog prava*, Beograd: Kuća Vid, 1994.

Док је Србија изван Косова имала најмању стопу фертилитета у Југославији, и једну од најмањих у Европи, Аутономна покрајина Косово и Метохија је имала највиши фертилитет у Југославији и Европи. Масовне миграције Срба из Хрватске и Босне и Херцеговине према Србији, које су смањила удео српске популације у ове две републике, нису биле довољне да зауставе смањивање удела Срба у становништву Србије услед албанског демографског раста.

На економском плану овај феномен се заснивао на финансијским дотацијама које је Југославија издвајала за привредни развој Косова. Политика режима усмерена на „смањивање заосталости недовољно развијених република и покрајина“ је утицала на одлагање демографске транзиције у Црној Гори, Македонији и Косову. Савезне дотације су овим федералним јединицама омогућавале повећање животног стандарда и смањивање емиграције, без већих структурних промена у друштву и уз очување традиционалних породичних пракси.

На културном плану, Срби су од свих народа у Југославији показали највећу склоност ка прихватању комунистичких идеја одбацивања религије и традиционалног начина живота. Пример друштвене трансформације засноване на идеолошким циљевима и недовољној едукацији, била је абортусна култура, која је резултирала тиме да број абортуса у Централној Србији и Војводини 1989. године буде скоро два пута већи од броја порођаја.

Политички фактор је имао важну улогу у демографској динамици. Положај „недовршене државности“ који је покрајина Косово имала у Југославији, код Албанаца је подстицао перцепцију о бројности заједнице као битном фактору њеног политичког статуса и остваривања националних циљева. Насупрот томе, политички подељени између више федералних јединица и „разапети“ између више идентитетских одредница (југословенски, српски, регионално/републички), припадници српског народа у Југославији нису испољавали сличну врсту колективне свести.

Комбинација економских, културних и политичких фактора утицала је на то да простор Србије изван Косова забележи најгоре демографске показатеље у другој Југославији, који су у сваком аспекту (кретање броја рођених, наталитет, стопа фертилитета) били слабији и од развијенијих (Словенија и Хрватска) и од неразвијенијих делова земље (Македонија, Црна Гора и Косово).

**Необјављени извори:**

Архив Србије: фонд Безбедносно-информативне агенције.  
Архив Југославије: 507, Савез комуниста Југославије.

**Литература:**

- Akrap, Anđelko, „Demografski kontekst raspada SFR Jugoslavije“, *PILAR - časopis za društvene i humanističke studije*, god. 3, br. 5, Zagreb, 2008, 11–58.
- Bara, Mario, „Sudjelovanje Hrvata u saveznoj kolonizaciji Vojvodine 1945–1948“, *Godišnjak za znanstvena istraživanja*, 2, Subotica, 2010, 157–187.
- Breznik, Dušan, Mojić, Angelina, Rašević, Miroslav, Rančić, Miroljub. *Fertilitet stanovništva u Jugoslaviji*, Beograd, 1972.
- Видачић, Рајко, *О коренима сепаратизма и тероризма на Косову*. Београд 2000.
- Вукадиновић, Игор, *Аутономија Косова и Метохије у Србији (1945–1969)*, Београд, 2021.
- Статистички годишњак Југославије 1990*, (ур. Групковић, Драгутин), Београд, 1990.
- Demografska statistika 1990. (Podaci se odnose Na SFR Jugoslaviju)*, (ур. Dragutin Grupković), Beograd, 1992.
- Diklić, Momčilo, *Srbi u Hrvatskoj 1945–1991. Period potiranja nacionalnog identiteta*, Beograd, 2007.
- Diklić, Momčilo, *Srpsko pitanje u Hrvatskoj 1945–1990*, Beograd, 2006.
- Društveno-ekonomski razvoj opština SFR Jugoslavije I*. Ur. Ljiljana Dedić, Beograd, 1982.
- Институт друштвених наука – Центар за демографска истраживања, *Развитак становништва СР Србије и промене до 2000. године*, Београд, 1979.
- Islami, Hivzi, „Nepismenost u današnjem kosovskom selu“, *Sociologija sela*, 20, br. 77/78, Zagreb, 1982, 219–232.
- Jugoslavija 1918–1988. Statistički godišnjak*, Beograd 1989.
- Konačni rezultati popisa stanovništva od 15 marta 1948 godine. Knj. 9, Stanovništvo po narodnosti*, Beograd, 1955.
- Кордић, Миле, *Ој Косово*, Београд, 1988.
- Krstić, Branislav, *Kosovo između istorijskog i etničkog prava*, Beograd, 1994.
- Лекић, Богдан, *Аграрна реформа и колонизација у Југославији 1918–1941*, Београд, 2002.
- Nikitović, Vladimir, “Functional Data Analysis in Forecasting Serbian Fertility”, *Stanovništvo*, 49, 2, Beograd, 2011, 73–89.

- Penev, Goran, „Zamena generacija u Srbiji u periodu 1950–2000“, *Stanovništvo*, god. 39, br. 1-4, Beograd, 2001, 45–71.
- Petrović, Ruža, *Migracije u Jugoslaviji i etnički aspekt*, Beograd, 1987.
- Petrović, Ruža, Blagojević, Marina, *Seobe Srba i Crnogoraca sa Kosova i Metohije. Rezultati ankete sprovedene 1985–1986. godine*, Beograd, 1989.
- Popis stanovništva 1953. Knjiga 1: Vitalna i etnička obeležja*, prir. Milenko Ban, Beograd, 1959.
- Попис становништва, домаћинства станова и пољопривердних газдинстава*, Сарајево, 1991.
- Program i statut Komunističke partije Jugoslavije*, Beograd, 1951.
- Радић, Радмила, *Држава и верске заједнице: 1945-1970*, Београд, 2002.
- Rančić, Miroljub, *Fertilitet autohtonog i migrantskog stanovništva u Jugoslaviji*, Beograd, 1973.
- Rašević, Mirjana, Sedlecki, Katarina, „Pitanje postojanja abortusne kutlture u Srbiji“, *Stanovništvo*, br. 1, Beograd, 2011, 1–13.
- Rašević, Miroslav. *Determinante fertiliteta stanovništva u Jugoslaviji*, Beograd, 1971.
- Marija Čačić, Dora Levačić, *Smrt od hiljadu rezova –Uticaj mera štednje na živote žena u Hrvatskoj*, Beograd, 2018.
- Statistički godišnjak N.R: Srbije za 1953 god*, Beograd, 1954.
- Statut Saveza komunista Jugoslavije*. Beograd 1958.
- Calic, Marie-Janine, *A History of Yugoslavia*. West Lafayette, Indiana, US, 2019.
- Coale, Ansley, Watkins, Susan. *The Decline of Fertility in Europe*, Princeton, 1986.
- Čolanović, Branislav, Ostojić, Negoslav, Mirković, Todor, *Politika razvoja nerazvijenih područja*, Beograd, 2009.

### Summary

Igor Vukadinović

## UNEVEN DEMOGRAPHIC TRENDS OF THE POPULATION OF SERBIA UNDER COMMUNIST RULE, 1945–1990.

Within a formally uniform political system, Yugoslavia witnessed two contrasting demographic trajectories among its Serbian and Albanian populations. While Serbia outside Kosovo recorded the lowest total fertility rate (TFR) in socialist Yugoslavia—and one of the lowest in the world—the Autonomous Province of Kosovo had by far the highest fertility rate in both Yugoslavia and

Europe. These divergent trends reflected a combination of demographic, political, and national factors. Kosovo's position of 'incomplete statehood' within the Yugoslav federation fostered among Albanians a perception that the size of their community was a key determinant of its political status. By contrast, the Serbian population, politically divided among several federal units and balancing Yugoslav, Serbian, and regional identities, did not develop a comparable sense of demographic cohesion